बी.एस.एस. — Bakhar Sanshodhan Sangraha
BHARAT SATYA SAMPURNA · HISTORICAL RESEARCH DOSSIER

स्वराज्यातील किल्ल्यांचे भौगोलिक-सामरिक महत्त्व

मराठा किल्ले व्यवस्थेतील संरक्षण स्थापत्य व जलव्यवस्थापन

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम॥

भगवद्गीता १८.७८ — या दस्तऐवजाचे मार्गदर्शक सूत्र

टियर २ · द्वितीयक शैक्षणिक स्रोत

स्रोत: Raju Chatarsing Pardeshi, "Geo-Strategic Importance of Forts in Swarajya," *Shivcharitra Pushpanjali Khand-2* (Special Issue, Vol. 13, No. 2, June 2024), ISBN 978-81-963502-0-8, pp. 113–123. Akhil Bhartiya Shri Shivcharitra Sahitya Sammelan — Nutan Maratha Mahavidyalaya, Jalgaon & Itihas Prabodhan Sanstha, Maharashtra.
भारत सत्य संपूर्ण (बी.एस.एस.) संशोधन संग्रहासाठी सिद्ध केलेले.

१ किल्ल्यांची सामरिक स्थाननिश्चिती व दुर्गबांधणी मोहीम

स्वराज्याच्या सामाजिक-राजकीय व लष्करी चौकटीचा कणा किल्ले होते — ते एकाच वेळी संरक्षक तटबंदी, प्रशासकीय केंद्रे, सार्वभौमत्वाची प्रतीके आणि प्रादेशिक नियंत्रणाची साधने म्हणून कार्यरत होते. सह्याद्रीच्या खडबडीत भूप्रदेशाचेच नैसर्गिक दुर्गात रूपांतर करता येते हे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी ओळखले आणि पारंपरिक मराठी बांधकामकलेसह इस्लामी व युरोपीय स्थापत्यातील घटक एकत्र करून किल्ल्यांचे जाळे उभारले.

प्रत्येक किल्ल्यातील प्रवेशद्वार हा सर्वाधिक संरक्षित भाग असे. रायगडाच्या महाद्वारासारखी प्रवेशद्वारे अनेक स्तरांच्या संरक्षणासह बांधली गेली — हत्ती व धडक देणाऱ्या शस्त्रांना रोखण्यासाठी टोकदार खिळे असलेली दारे, झुलते पूल (drawbridge), आणि येणाऱ्या-जाणाऱ्यांवर नजर ठेवणाऱ्या पहारेकऱ्यांच्या खोल्या. स्थानिक बेसाल्ट खडकातून बांधलेल्या व मातीकामाने बळकट केलेल्या तटबंदी व बुरुजांनी हल्ल्याविरुद्धची प्रमुख भिंत उभी केली, तर किल्ल्यावर विखुरलेल्या पहारा-बुरुजांमुळे पहारेकऱ्यांना शत्रूसैन्य दुरूनच टिपून वेळीच इशारा देणे व संरक्षणाची जुळवाजुळव करणे शक्य होई.

२ किल्ल्यांवरील जलव्यवस्थापन प्रणाली

प्रदीर्घ वेढा सहन करण्याची किल्ल्याची क्षमता मुख्यत्वे पाण्याच्या सुरक्षिततेवर अवलंबून असे. मराठा स्थापत्यकारांनी पावसाळी पाणी साठवण्यासाठी बेसाल्ट खडक व चुन्याच्या गिलाव्यातून बांधलेल्या टाक्या, तलाव व जलवाहिन्यांची अत्यंत कुशल यंत्रणा उभारली.

पाटचाऱ्या व नियंत्रण-द्वारांद्वारे (sluice gates) पिण्यासाठी, स्वयंपाकासाठी व शेतीसाठी पाण्याचे वितरण नियंत्रित केले जाई, तर डोंगरातील झऱ्यांपासून किल्ल्याच्या अंतर्भागापर्यंत पाणी वाहून नेणाऱ्या जलवाहिन्या बऱ्याच अंतरावरून बांधल्या जात. या जलअभियांत्रिकीमुळे सुसज्ज किल्ला महिनोंमहिने वेढा सहन करू शकत असे, आणि उपासमारीने शरण आणण्याचा शत्रूचा डाव उधळला जाई.

ठळक वैशिष्ट्ये: पर्जन्यजलावर आधारित टाक्या व तलाव · कमीत कमी झिरपण्यासाठी चुना-बेसाल्ट बांधकाम · पाटचाऱ्या-द्वारांद्वारे वितरण जाळे · झऱ्यांपासून लांब पल्ल्याच्या जलवाहिन्या · रायगड, सिंहगड, प्रतापगड आदी किल्ल्यांवर नोंदवलेले पुरावे.

§ टियर वर्गीकरण व स्रोत-टीप

टियर २ — द्वितीयक शैक्षणिक संश्लेषण

हा दस्तऐवज राजू चतरसिंग परदेशी यांच्या २०२४ मधील परिषद-शोधनिबंधावर आधारित आहे, जो स्वतः सरकार, सेन, बेंद्रे, मुजुमदार, कुलकर्णी आदी प्रस्थापित द्वितीयक स्रोतांवर आधारित शैक्षणिक संश्लेषण आहे. मूळ शोधनिबंधात कोणतेही नवीन प्राथमिक अभिलेखीय दस्तऐवज सादर केलेले नाहीत. बी.एस.एस. पुराव्यांच्या चौकटीत हा टियर २ मध्ये वर्गीकृत आहे — उद्धरणीय व विश्वासार्ह शैक्षणिक संश्लेषण, परंतु मूळ दस्तऐवज, शिलालेख व समकालीन पत्रे यांसारख्या टियर १ प्राथमिक स्रोतांहून वेगळे.

निवडक संदर्भ (मूळ शोधनिबंधात उद्धृत)

1. R.C. Dhere & Joshi, *P.S. Adnyapatra*, Bora and Company Publishers, Mumbai, 1960.
2. S.N. Sen, *Military System of the Marathas*.
3. P.V. Kate, *Marathyancha Itihas*, Kailash Publications, Aurangabad, 1999.
4. R.C. Mujumdar, *The History & Culture of the Indian People — The Maratha Supremacy*.
5. J.N. Sarkar, *House of Shivaji*, Calcutta, 1940.
6. V.C. Bendre, *Biography of Shri Chhatrapati Shivaji Maharaj*.

भारत सत्य संपूर्ण संग्रहासाठी संकलित — वडिलांच्या हस्तलिखित डायऱ्यांच्या संशोधन वाटचालीचा पुढचा टप्पा.